

Az „ideologikus formák“ és az ideológia

Korunk rendkívüli élességgel veti fel az ideológiai kérdéseket. Társadalmi viták előterébe került az ideológia fogalma is. Egyre világosabbá vált, hogy a szocialista fejlődés nehézségei nem egyszerűsíthetők a politikai tevékenység pusztán szervezettel értelmezett tökéletesítésére, hanem módszertani-elméleti, tehát ideológiai fejlesztést is megkövetelnek.

Márpedig Lukács György életművét szükségképpen úgy kell felfognunk, mint a marxizmus alkotó fejlesztésére irányuló szakadatlan törekvést. A filozófiatörténeti szemlélet Lukács szellemi fejlődését a marxizmus létfolyamatába ágyazza bele. Ezzel szemben Lukács György ún. „antimarxizmusa“, „revizionizmusa“ nem egyszerűen egy dogmatikus-kontemplatív bíráló címkéi, melyek mögött valamiféle megcsontosodott marxizmust lehetne előfeltételezni, hanem éppenséggel e felfogás történelmi útjának elemeit alkotják.

Lukács 1918—1922-es alkotói szakaszában Kant, Georg Simmel, Max Weber, Hegel, a romantikus szocializmus, Marx, Lenin, Rosa Luxemburg eszméi találkoznak és ütköznek össze a jelenlét valóságával. E talán legellentmondásosabb szellemi mozgásból rajzolódnak ki a *Történelem és osztálytudat* főbb jellemvonásai (*Geschichte und Klassenbewusstsein*. Berlin, 1923).

Az 1918-as *A konzervatív és progresszív idealizmus vitája*, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* és a *Taktika és etika* című tanulmányok annak a — kezdetben elvont-reális — perspektívának fokozatos bővülését jelentik, amely Lukács számára az októberi forradalommal nyílik meg, és ha nem is ellentmondásmentesen, de egészen a munkáspártba való belépéséig, majd a Magyar Tanácsköztársaságért folytatott tényleges harcig vezetnek.

A bolsevizmus mint erkölcsi probléma (1918) és a *Taktika és etika* (1919) között jelentős minőségi eltolódás figyelhető meg. Nemcsak arról van szó, hogy Lukács elméletileg konkrétan a politika területére lépett, hanem a dialektika elméleti elmélyítéséről is. A *Történelem és osztálytudat*on ugyanakkor a megelőző szakasz öröksége is nyomot hagyott: Lukács továbbra is elválasztja a prospektív történelemfilozófiát a „tényleirő“ szociológiától. Persze felvetődik a kérdés: hogyan egyeztethető össze ez a merev ellentézés azzal a mélyen dialektikus megállapítással, amely szerint a végcél és a proletariátus osztályharc-helyzetei elválaszthatatlanok. Ez a kérdés nem csupán egy időszerű módszertani szintet mérni óhajtó teszt. Az említett tanulmány Lukács számára olyan elméleti tisztázódás lehetőségét adja, amely forradalmi döntéseket von maga után. Ezért a kérdést a következőképpen kellene átfogalmazni: milyen típusú dialektika az, amely elviseli az előbbi ellentét megoldatlanságát, és amelyet alkalmazásában nem zavar ez az ellentmondás? A válasz történetesen Hegelé: „... az igazi filozófia feladatának nem azt kell tekinteni, hogy végül megoldja a talált ellentéteket [...], hanem a filozófia egyetlen eszméje, amely számára valósággal és igazi objektivitással bír, az ellentét abszolút meghaladása.“ (Hegel: *Studii filozofice*. Buc., 1967. 20. Kiemelés tőlem — V. K. I.) Rögtön és nyomatékosan fel kell azonban hívnom a figyelmet arra, hogy ez a dialektika, amelyben Simmel, Weber, Hegel és Marx egyaránt megfér, és amelyet itt meghaladó típusúnak nevezek, nem Hegel dialektikája. Itt olyan, kizárólag alkalmazó jellegű módszertani helyzetről van szó, amelynek tulajdonképpeni működése egyszemélyes: nem tartalmazza önmaga tudatosítását. Kétségkívül a „meghaladó típusú dialektika“ feltevésének a bevezetése adhatja vissza a legponosabban azt az ellentmondásos szellemi légkört, amelyben Simmel, Hegel és a forradalmi választás nemcsak hogy békésen megfér egymással, hanem, úgy tűnhet, pillanatnyilag egyáltalán nem is zárják ki egymást. Ez a dialektika tehát Hegelből magára a meghaladásra összpontosít.

E dialektika egyik lényeges eredménye a történelemfilozófia olyan szemlélete, amely szerint a politikai cselekvés immanenciájának vagy transzcendenciájának kritériumaként jelentkező politikai tett — az etikum közvetítésével — annyiban bizonyul helyesnek vagy helytelennek, amennyiben egybeesik vagy nem esik egybe a történelemfilozófiái perspektívával. Ez a dialektika nem csupán „elfogadja“, mégpedig elméletileg inerciálisan, a forradalmi kommunizmust, hanem ezt a külvonvettként megengedett ellentét történetfilozófiai oldalán „igazolhatja“ is.

Így válik érthetővé az a — már *A bolsevizmus mint erkölcsi problémában* is azonosítható, de a legvilágosabban *Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben* (1919) című írásban megragadható — folyamat, melynek során az ideológia bizonyos tekintetben platonikus jelleget kap: eszménytanná (ideál-ológiává) válik. A társadalmi valóság kialakulása szempontjából az *eszmé* Lukács akkori felfogásában nem más, mint osztályközegben működő, ontológiai alapról megfogalmazható és természetében, valamint modalitásában ontológiai értékkel rendelkező *általános*; az *eszmény* ezzel szemben elképzelhető, előrevetíthető, csupán szimptomatikus értékű *egyetemes* („A proletárdiktatúra osztályuralmi mivoltában világos ugyan az eszmé győzelme az egyes emberek önző akarata felett...”; „Itt merül fel az erkölcs társadalmilag hatékony szerepének a kérdése [...], amely a régi társadalom ideológiáiban nagy szerepet játszott ugyan, de amelynek a társadalmi valóság kialakulásához sohasem volt lényeges köze”; „Az a szolidaritás, amelyet a burzsoá társadalom legnagyobb gondolkodói mint elérhetetlen ideált állítottak a társadalom elé, eleven valóságként él a proletariátus osztályöntudatában, osztályérdekében” — *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 23—24.).

E dialektika másik, számunkra fontos vonása a konkrét elemzésről való lemondás, hiszen egyedül ez teszi lehetővé a fogalmi apparátus árnyalását. Lukács „ideológiát” csupán a polgárságnak és a meghasonlott proletariátusnak tulajdonít, az ideológiát tehát — egyelőre — pusztán hamis tudatként fogja fel. Lukács egyik legsúlyosabb tárgyköri nehézsége éppen ezért az osztálytartalom elvont megközelítése. Történelmileg ugyanis az osztálytartalom nem közvetlenül az ismeretek osztálykorlátait jelenti, hanem az egyik osztály korlátait egy másik, aktuálisan korlátlanként jelentkező osztállyal szemben, ahhoz viszonyítva tudatosítja. Az tehát, hogy utólag ez is korlátozottként tűnik fel, semmiképpen sem jelenti azt, hogy ne lett volna korlátlan periódusa, de azt jelzi, hogy már kialakult egy olyan „új korlátlan”, amelyik szemszögéből e korlátok megállapíthatók. Ebből pedig áttételesen az következik, hogy az „abszolút korlátlan” lehetősége nem osztálytartalommentes, hanem osztálynélküliség, és nem csupán osztálybeli egyetemesség tételezését igényli. Így hát „abszolút korlátlan” osztálynak azt nevezhetjük, amely az osztályharcban nemcsak az egész emberiség képviselőjében és nevében lép fel egy másik osztály ellen, hanem — ezáltal — az osztály (minden osztály) ellen általában, tehát önmaga ellen is úgy áll ki, hogy ez gyakorlatának és elméletének minden csomópontjában tetten érhető. Ennek az osztálynak tudatos érdeke önkritikailag belátni, hogy az osztálykorlát elsősorban nem episztemológiai, hanem ontológiai-történelmi jellegű.

Az itt vázolt dialektikafelfogásból kell kiindulnunk a *Régi kultúra és új kultúra* (1919) című tanulmány elemzésekor is, mert az ideológiafogalom tisztázása szempontjából ez a korszak legjelentősebb írása. Itt az ideológia egyenesen az osztályharcához kötődik, tehát már nem csupán egyetemes eszmények hordozója, hanem jelentős fejlődéstényező is. Ennek ellenére Lukács továbbra sem beszél ideológiák viszonyáról, hanem párhuzamot von az osztályharc-helyzet és az ideológia között. Ez a párhuzam „a korlátlanosság osztályhelyzetét” csak annyiban érzékeli, amennyiben *nem* „abszolút korlátlan”, így Lukács csupán az osztályharc-helyzetek és egyvalamely osztály szerkezetileg változatlan ideológiája közötti viszonyt veheti figyelembe. Ugyanakkor ez a típusú párhuzam lehetővé teszi ugyanannak az ideológiának különböző periódusokban történő vizsgálatát (vö. i.m. 35—39.).

Lukács szerint az „ideológiai és termelési rend” viszonyának természete határozza meg a kulturális termelés modalitását. Az „ideológiai rend” a kulturális alkotás alapja, amely az ideológiai és termelési rend összhangja esetén a társadalom kulturális életét a társadalmi lét irányába tereli, ily módon szerves egységet teremtvé ideológia és életvitel között. Ahogy a „termelési rend” meghatározza az emberek életvitelét, az „ideológiai rend” az emberek szellemi életvitelét determinálja. Következésképp: az ideológia ez esetben a korszellemmel azonos, amely a szellemi életnek azokat a történelmi eszmény-állandóit foglalja magába, amelyek a szellemi életvitelt meghatározzák. Ezek egy részét Lukács „ideologikus formáknak”, „ideologikus elemeknek” nevezi.

Szembetűnő, hogy Lukács fenti tanulmányában az ideológia és a „termelési rend” viszonyát kizárólag egy adott, lehetséges vagy szükségszerű összhang szempontjából vizsgálja. Így a polgári közgazdaságtannak is csupán kapitalista eszménységet tulajdonít. Ugyancsak ezért a kultúra, az „ideologikus formák” szintjén a polgári kritikai irodalmat is csak „becsületesként” érzékelheti. Ez az oka annak, hogy az ellentétek közti átmeneteket Lukács képtelen elméletileg megragadni. A burzsoáziát és a proletariátust egyaránt csak a forradalmak előtt és után képes elgondolni, emiatt azonban a korszellem is csak valamely elmúlt vagy elkövetkezendő koré lehet, ami a jelennel kapcsolatos módszertani tehetetlenségről árulko-

dik. Amiből már csak szigorúan az a túlzó következtetés vonható le, hogy „a kapitalista korszak kultúrája már önmagában összeomlott, még mielőtt a gazdasági és politikai összeomlás bekövetkezett volna” (vö. i.m. 29.).

Nem világos a tanulmányban az „ideologikus elemek” és az ideológia viszonya sem. A kapitalizmus esetében ez konkrétan a következőképpen jelentkezik: ha a kultúra egyetlen alapfeltételét a gazdasági élet uralma alóli felszabadulásban látjuk, anélkül hogy ennek konkrét-aktuális jelentőségével kapcsolatban bármilyen árnyalást bevezetnénk, ebből csak a következhet, amit Lukács állít: „A kapitalizmusban egyáltalán nincs olyan osztály, amely a természetben elfoglalt helyénél fogva alkalmas lenne arra, hogy kultúrát termeljen. [...] Tiszta kapitalista ideológia tehát a nemzetgazdaságtan törvényeiben örök természettörvényeket látni” (i.m. 31., 41.). Lukács kapitalizmusában ezek szerint van ugyan ideológia, de nincsenek „ideologikus elemek”, ami ellentmond annak a marxizmus megállapításnak, amely szerint a burzsoázia és a proletariátus egyazon elidegenedésnek részei és tanúi. Lukácsnak ezért nemcsak Zolát vagy Ibsent, hanem a munkásirodalmat, sőt a munkásméleletet sem sikerül a kapitalizmusból magyaráznia.

A fentebb jelzett módszertani nehézségek miatt nem tisztázható az ideológia és a politikai doktrína viszonya sem: „A kapitalista termelési anarchia szükség-szerű folyamánként az uralomért küzdő és az uralkodó polgári osztálynak csak egy komolyan vehető ideológiája lehetett: az egyéni szabadság ideológiája” (i.m. 35.). Ennek a homálynak kétségkívül számottevő tárgyi okai vannak. Nem tekinthetünk el ugyanis attól a korszaktól, amelyre Lukács ebben az idézetben utal. A kései felvilágosodás szellemi sajátossága a vallásellenesség, az emberi autonómia védelme. A feltörekvő és „az uralomért küzdő” polgárság a Szabadság, a Testvériség és az Egyenlőség nevében, a liberalizmus politikai doktrínájának emez egységesítő jel-szavaival lépett fel a feudális kötöttségek ellen. E polgárságnak tehát valóban a politikai doktrína az ideológiája, hiszen ez megfelelő világossággal, rendszerességgel és funkcionális értékkel tapogattja le osztályának, a kornak a nagy filozófiai rendszerek által csak közvetve kifejezett törekvéseit, lényegét.

Más a helyzet azonban a hatalomért küzdő, szervezett proletariátus esetében. Itt ugyanis más a perspektívák viszonya: a politikai doktrína önmaga számára már adottnak tekint egy ideológiai perspektívát, amit elfogad, és igyekszik lépésről lépésre operacionálizálni. A politikai elmélet stratégiai célkitűzéseiben a pártok saját, maguk választotta céljai találkoznak az általános ideológiai perspektívával. A pártok politikai doktrínája ilyen értelemben a marxizmus perspektívájának a konkrét körülményekre alkalmazott feldolgozása (vö. az olasz kommunisták „történelmi kompromisszum” stratégiája vagy az FKP választási programja stb.). Ez azt jelenti, hogy mivel az ideológia különböző korokban, különböző osztályok esetében és az osztályharc különböző helyzeteiben különböző konkrét elméleti formákhoz kötődik, nem lehetséges egy általános ideológiafogalom deduktív megalapozása. Ezért nézetem szerint abból az elméleti zűrzavarból, amely az ideológia fogalmával kapcsolatban ma is fennáll, csak azoknak a konkrét „elméleti formáknak” a tanulmányozásával lehet kilábalni, amelyek történelmileg ideológiákként működnek.

Az itt megkísérelt Lukács-kritika alapvető tévedése lenne azonban, ha e hiányosságoknak és következtetlenségeknek csupán fogalmi és módszertani vonatkozásait venné szemügyre. Kétségtelen ugyanis, hogy ez a lukácsi következtetlenség problematikai gyökerű: írásai főként időszzerű politikai kérdésekkel foglalkoznak. Ez a beállítódás a magyar forradalom körülményei között azt a látszatot keltheti, hogy az időszzerű politikai kérdések tárgyalása nem igényli az általánosabb jellegű kérdések rendszeres átgondolását. A fenti elemzések azonban éppen arra a kritikai következtetésre vezettek, hogy ez a látszat a lukácsi filozófia előnytelen vonásait domborítja ki: a dialektikát csonkítaná meg az a feltevés, hogy a napi politika „fontos” kérdései nem érintik az „általánosnak” és „elvontnak” megbélyegzett elméleti tárgykört, és viszont. Itt természetesen nem az elméletnek arra a deklaratív, inkább csak keretszerű valóságra vonatkoztatására gondolok, amely Lukács *Párt és osztály* (1919) című írásában jelentkezik. Nem célszerű az ideológia tárgyköri összefüggéseit csupán a proletárcselekvés és a politikai szféra viszonyában tárgyalni, a kérdés megközelítése szélesebb szociológiai, praxeológiai és filozófiai alapvetést követel. Ennek az alapvetésnek itt csak néhány vonatkozására próbálok vázlatosan rámutatni.

— A kommunista pártok ún. „ideológiai nevelő” tevékenységükben — annak elkerülhetetlen modalitása folytán — a marxista távlatok, sőt, annak célkitűző operacionálizációját is mint szükségszerűnek nyilvánított megvalósítandó eszményt állítják a munkásosztály, az egyes országok népei elé. Ez akkor is szembeötlő, ha történelmileg tekintjük azt a folyamatot, amelynek során a társadalomtudomány új, nyitottabb eredményei a tényleges agitáció és a döntéshozatal elemeivé válnak.

